

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAFININ ÖLÇÜLMƏSİNİN VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Səadət Hübətəliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
e-mail: saadat.humbataliyeva@sdu.edu.az

Xülasə. Tədqiqatın məqsədi dayanıqlı inkişafın ölçülməsində istifadə olunan müxtəlif indeksləri və göstərici toplularını qiymətləndirmək və bu göstəricilərə görə dayanıqlı inkişafı qiymətləndirməkdir. Məqalədə dünyada davamlı inkişafın öyrənilməsində istifadə edilən indekslər araşdırılıb.

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf, davamlı inkişafın ölçülməsi, davamlı inkişaf indeksi, davamlı inkişaf göstəriciləri.

**SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF
MEASURING AND EVALUATING THE
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE
NATIONAL ECONOMY**

Saadat Humbataliyeva

Sumqait State University, Sumqait, Azerbaijan

Abstract. The aim of the study is to evaluate the various indices and indicator sets used in measuring sustainable development and to evaluate sustainable development according to these indicators. In the paper the indices used in the study of sustainable development in the world have been examined.

Keywords: Sustainable development, measuring the sustainable development, index of sustainable development, sustainable development indicators.

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИЗМЕРЕНИЯ И
ОЦЕНКИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

Саадат Гумбаталиева

*Сумгаитский Государственный Университет,
Сумгаит, Азербайджан*

Резюме. Целью исследования является оценка различных индексов и наборов индикаторов, используемых для измерения устойчивого развития, и оценка устойчивого развития в соответствии с этими индикаторами. В статье рассмотрены индексы, используемые при исследовании устойчивого развития в мире.

Ключевые слова: Устойчивое развитие, измерение устойчивого развития, индекс устойчивого развития, показатели устойчивого развития.

1. Giriş

Sənaye inqilabı ilə başlayan kütləvi istehsal təbii sərvətlərin sürətlə istehlakına səbəb oldu və uzun müddət ekoloji problemlər nəzərə alınmadan iqtisadi artım hədəflərinə çatmasına səbəb oldu. İstehsalın artmasından sonra yaranan ekoloji problemlər əvvəlcə yerli problem kimi qəbul edilsə də, ölkələrin sərhədlərini aşmağa başlayanda beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf təkcə iqtisadi artımın sinonimi deyil və onun ekoloji cəhətdən davamlı olması mənə kəsb edir. O da məlumdur ki, qidalanma, mənzil imkanları, səhiyyə və təhsil xidmətləri, insan hüquqları kimi göstəricilər inkişaf konsepsiyasına daxil edilməlidir. Ekoloji reallığı nəzərə alsaq, “davamlı inkişaf” insanların rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün sosial kapital, iqtisadi kapital və təbii kapitalın birgə qiymətləndirilməsini zəruri edir. Bu, ölkənin hazırkı sərvət və inkişaf səviyyəsi, onların vətəndaşlar arasında ədalətli bölüşdürülməsi və bərabərlik əsasında

gələcək nəsillərə ötürülməsi deməkdir. Davamlı inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji ölçüləri ilə çoxşaxəli olduğundan, həmçinin çox sayda iqtisadi, sosial və ekoloji göstəricilərlə ölçülməli olduğundan, onu ölçmək və qiymətləndirmək çətinləşir. Tədqiqatın məqsədi davamlı inkişafın ölçülməsində istifadə olunan müxtəlif indekslər və göstərici dəstlərini araşdıraraq, bu göstəricilərə görə Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını qiymətləndirməkdir.

2. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı

Davamlı inkişaf təkə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji ölçüləri olan geniş və çoxşaxəli məsələdir. Çünki o, bu günün və gələcək nəslin rifahı arasında əlaqə yaradır. Bu xüsusiyyət milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının kifayət qədər çox sayda iqtisadi, sosial və ekoloji dəyişənlərlə uyğun metodlardan istifadə etməklə ölçülməsini tələb edir və davamlı inkişafın qavranılmasını və qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Buna görə də, Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və məhsuldarlıq kimi ənənəvi makroiqtisadi ölçülərdən tutmuş su istehlakı və tullantıları kimi ətraf mühit göstəricilərinə, eyni zamanda gözlənilən ömür uzunluğu və təhsil səviyyəsi kimi sosial statistikaya qədər geniş spektrli göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır.

Ölkələrin ətraf mühitə uyğun inkişaf strategiyası axtarışlarına cavab olaraq 1990-cı illərdə davamlı inkişafın əsas prinsiplərini müəyyən etmək üçün bəzi beynəlxalq müqavilələr bağlandı və inkişafın monitorinqi qlobal icra planına çevrildi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Komissiyası (UNCSD) 1993-cü ildə yaradılıb və ilk mərhələdə təşkilat davamlı inkişafa doğru irəliləyişin ən yaxşı şəkildə ölçülməsi, qiymətləndirilməsi və monitorinqi ilə bağlı beynəlxalq platformalarda başlayan araşdırmalar həyata keçirib. Daha sonra bu tədqiqatlar ictimai xidmətlər, o cümlədən dövlət qurumları, şəhər idarələri, qeyri-hökumət təşkilatları və s. daxil olmaqla, dövlət sektorunda davamlılığın ölçülməsini genişləndirdi. Təşkilatlar şəhərlərin fəaliyyətini izləmək, şəhər siyasətlərini müəyyən etmək, şəhərlərin necə idarə olunduğunu və təşkil edildiyini ortaya çıxarmaq, yəni şəhərləri qiymətləndirmək üçün göstərici dəstləri hazırlamağa başlayıb.

Beləliklə, göstərici dəstləri şəhərlərin bir-biri ilə nisbi müqayisə edilməsinə və onları sıralamağa imkan verdi [3, s.11]. Bu kontekstdə ətraf mühit və davamlı inkişaf üçün milli və beynəlxalq əsasda bir çox indekslər hazırlanmışdır.

Ekoloji Fəaliyyəti İndeksi – EFİ, Real Tərəqqi Göstəricisi – RTG, İnsan İnkişafı İndeksi – İİİ, Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksi – EDİ, Ekoloji Ayaq İzi – EAİ bu indekslərdən bəziləridir. Bu indekslər bir çox ekoloji məlumatlar ilə birlikdə ölkələrin iqtisadi göstəricilərini izləməyə çalışır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin dayanıqlı inkişafın ölçülməsində institusional infrastruktur və siyasi uyğunluğun olmaması, ətraf mühit haqqında bilik və təcrübənin olmaması, kifayət qədər statistik məlumatların olmaması kimi problemlərlə üzləşdiyi müşahidə edilir. Bundan əlavə, potensial ekoloji problemlərin bilinməməsi, aydın siyasət tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında və zaman, yer və metodun müəyyənlişməsində çətinlik, ictimai iştirakçılığın məhdudluğu bu sahədə siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı problemlər sırasındadır [1, s.45].

3. Davamlı inkişafın ölçülməsində Beynəlxalq İndekslər Toplusu

Mürəkkəb ekoloji problemləri izləmək və xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrin ölçmə sahəsində yaşadıkları problemləri azaltmaq üçün ümumi ekoloji indekslər mühüm alət kimi qəbul edilir. Konsolidasiya ekoloji problemləri daha yaxşı başa düşməyi və qərar qəbul edənlərin həyata keçirdikləri ekoloji siyasətlərin nəticələrini görməyi asanlaşdırır. Ekoloji indeksləri yaratmaq üçün beynəlxalq səviyyəli ümumiləşdirmə üsulları aşağıdakılardır:

– Məkan baxımından toplu: Bu, yerli səviyyəli məlumatların birləşdirilməsidir. İndeksin ölkə miqyasında hazırlanması üçün əyalət miqyasında dəyişənlər cəmləşdirilməlidir.

– Vaxt baxımından toplu: Bu, monitorinq edilən parametrləri daha faydalı etməkdən ibarətdir. Məsələn, ehtiyac olduqda, illik parametrləri əldə etmək üçün gündəlik ölçülən parametrlər ümumiləşdirilir, yəni vaxta əsaslanan toplama aparılır.

– Tematik toplu: Tematik toplu ilə alt kateqoriyalara əsaslanan cəmlər yaradılır. Çox vaxt indekslər yaratmaq üçün daha çox texniki məlumatlar istifadə olunur: şəhər havasının keyfiyyəti, qlobal istiləşmə potensialı və s. Bu topluya misal olaraq, daha konkret rəqəmlərlə ölçülməyə əsaslanan ümumi kükürd oksidi (SO_x) tullantıları göstərilə bilər.

İqtisadi, sosial və ekoloji olaraq təyin olunan davamlı inkişafın üç əsas meyarını ölçəcək bütün dəyişənlərə bərabər yer verməklə indeks yaradılarkən müxtəlif toplama metodologiyalarından istifadə edilsə də, onların hamısında ümumi mərhələlər - dəyişənlərin seçilməsi, yenidənqurma prosesləri və qiymətləndirmə mərhələləridir. Nəticələrin reallığı əks etdirməsini təmin etmək üçün bu mərhələlərin hər biri diqqətlə izlənməlidir. Dəyişənlərin seçilməsi zamanı hər bir dəyişənin göstərici seçim meyarlarına uyğun olmasına və ümumi çoxluğun nəzərdən keçirilən mövzunu adekvat şəkildə ifadə etməsinə diqqət yetirilməlidir. İndeks araşdırmalarında ölkələrin davamlı inkişaf baxımından statusu seçilmiş dəyişənlər və göstəricilər üçün müəyyən edilmiş hədəflərə olan məsafə və yaxınlıq vasitəsilə müəyyən müddət ərzində təsbit edilir və davamlı inkişaf dərəcəsini göstərir.

4. Dayanıqlı inkişaf üçün beynəlxalq indekslərin növləri

Ətraf mühit və davamlı inkişaf üçün milli və beynəlxalq əsasda bir çox indekslər hazırlanmışdır. Bu indekslərin bəzilərinə ətraf mühit və təbiət elmləri vurğulanır, digərlərində isə sosial və siyasi fəaliyyətlər üstünlük təşkil edir. Bununla belə, davamlı inkişafı bağlı araşdırmalarda bu müxtəlif aspektlər bir-birindən asılı olmayaraq, bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə həll edilməlidir. Nəticə etibarilə davamlı inkişaf ölkənin məhdud təbii ehtiyatlarını və ekoloji dəyərlərini qoruyan və hətta yaxşılaşdıran iqtisadi artımın gətirdiyi rifahı, təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə tərəqqi və daha yüksək həyat səviyyəsini təmin edir, lakin bunlara nail olmaq üçün nəsillərarası kapital nəzərə alınmalıdır. Buna görə də iqtisadi, ekoloji və sosial fəaliyyətlər birlikdə qiymətləndirilməlidir. Ölkənin iqtisadi strukturunu göstərmək üçün ÜDM, daxili və xarici borc, mərkəzi və yerli idarəetmə büdcəsi, investisiyalar, enerji, nəqliyyat və

kənd təsərrüfatı sektorları kimi dəyişənlərdən istifadə edilmişdir. Beləliklə, iqtisadi artımı və artımla gələn rifah artımını, eləcə də bu rifahın davamlılığını araşdırmaq mümkündür.

Torpaqdan istifadə, tullantılar, su, təbiətin mühafizəsi, iqlim dəyişikliyi, kənd təsərrüfatı-ekologiya əlaqəsi və təmiz enerji istifadəsi ilə bağlı məlumatlar davamlı inkişafın ekoloji ölçüsü ilə bağlı beynəlxalq indekslərə daxil edilmişdir. Beləliklə, məsələn, kütləvi istehsalın və təbii ehtiyatlardan istifadənin artmasının ətraf mühitə mənfi təsirlərini izləmək mümkündür. Yenə də indekslərə daxil edilən iqlim dəyişikliyi və təbii ehtiyatların tükənməsi ilə bağlı məlumatlar ilə inkişaf nəticəsində rifah və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinin gələcək nəsillər üçün təhlükə olub-olmaması, yəni nəsillərarası bərabərliyin mövcudluğunu qiymətləndirilə bilən bir məlumat toplusu vardır. Davamlı inkişafın sosial elementini ehtiva edən dəyişənlər; təhsil, səhiyyə, işçi qüvvəsi, məşğulluq, işsizlik, əmək haqqı və qazanc, mənzil, sosial təminat, şəhər əhalisi və s.-dir. İş həyatı və demoqrafik strukturla bağlı məlumatlarda kişilər və qadınlar arasında ayrı-seçkilik də nəzərə alınıb. Beləliklə, ixtisaslı və sağlam işçi qüvvəsinin məşğulluğu, həm işçilərin, həm də təqaüdcülərin kifayət qədər gəlir səviyyəsinə malik olduğu, demoqrafik göstəricilər və məkan bölgüsü ilə dəstəkləndiyi sosial strukturun yaradılması tendensiyası gender bərabərliyinin inkişafı ilə birlikdə izlənilə bilər.

4.1. Ekoloji Fəaliyyət İndeksi

Ekoloji Fəaliyyət İndeksi (EFI) 2006-cı ildən Yale Universiteti tərəfindən aparılan və ətraf mühitin sağlamlığını və ekosistemin canlılığını 25 fəaliyyət göstəricisinə görə qiymətləndirən mühüm ekoloji tədqiqatdır. 25 fəaliyyət göstəricisindən beşi ətraf mühitin sağlamlığı ilə bağlı olduğu halda, qalan 20 göstərici ekosistemin canlılığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur [4, s.97]. Bunların əksəriyyəti ISO 14001 Ətraf Mühitin İdarəetmə Standartlarında ən böyük göstərici qrupuna malikdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, Ekoloji Fəaliyyət İndeksinin iki məqsədi var: insan sağlamlığına "ekoloji stressin" azaldılması və "ekosistemin canlılığının" qorunmasının ölçülməsi. Ölçmə üçün ilkin olaraq 10 göstəricidən istifadə edildiyi halda, göstəricilərin sayı 25-ə çatdırılmışdır. İndeks tədqiqatlarında ölkələri seçərkən bütün siyasət sahələrinə dair məlumatlar mövcud olmalıdır. Bir və ya bir neçə göstəricinin olmaması səbəbindən balları hesablanma bilməyən ölkələr nəticələrin səhv salınmaması üçün indeksin hesablanmasına daxil edilməməlidir. Bununla belə, məlumatı olmayan bəzi göstəricilər üçün statistik metodlardan istifadə edərək təxmin edilən dəyərlər istifadə olunur [5, s.64].

4.2. Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksi

Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksi (EDI) Yale Universiteti tərəfindən Kolumbiya Universiteti və Dünya İqtisadi Forumu ilə əməkdaşlıqda hazırlanmışdır. 76 məlumat dəstini birləşdirən 21 göstəricilə Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksi ölkələrin "ekoloji sistemləri", "ətraf mühitə təzyiqlərin azaldılması", "insanların ekoloji təzyiqlərə qarşı həssaslığının azaldılması", "ekoloji problemlərlə mübarizə üçün sosial və institusional potensial" və "ümumdünya məsuliyyəti" baxımından müqayisə etmək olar.

Cədvəl 1. Ekoloji Fəaliyyət İndeksinə daxil edilmiş göstəricilər

Ekoloji Fəaliyyət İndeksi	
Ekoloji Sağlamlıq	<ul style="list-style-type: none"> - Ekoloji Xəstəliklər Yükü - Kanalizasiya xidmətlərinə çıxış - İçməli suya çıxış - Qapalı məkanlarda havanın çirklənməsi - Havanın ümumi çirklənməsi
Ekosistemin Canlılığı	<ul style="list-style-type: none"> - Kükürd dioksid (SO₂) tullantıları - Azot oksid (NO_x) tullantıları - Metandan xaric olan uçucu üzvi birləşmə tullantıları - Ekosistemin ozon səviyyəsi - Su keyfiyyəti indeksi - Su stress indeksi - Su qıtlığı indeksi - Biomon qorunması - Yaşayış mühitinin kritik mühafizəsi - Dənizdə mühafizə olunan ərazilər - Artan ehtiyat dəyişikliyi - Meşə örtüyünün dəyişməsi - Dəniz tropik indeksi - Dərinləşdirmə intensivliyi - Kənd təsərrüfatı suyunun intensivliyi - Kənd təsərrüfatı subsidiyaları - Pestisidlərin tənzimlənməsi - Adambaşına düşən istixana qazı tullantıları - Elektrik enerjisi istehsalı üzrə CO₂ tullantıları - Sənaye karbonu artıqlığı

Cədvəl 2. Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksi (EDİ)

Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksi (EDİ)	
1. Sistem	<ul style="list-style-type: none"> - Havanın keyfiyyəti - Bioloji müxtəliflik - Torpaq - Suyun miqdarı - Suyun keyfiyyəti
2. Stress	<ul style="list-style-type: none"> - Havanın çirklənməsinin azaldılması - Ekosistem stressinin azaldılması - Demografik təzyiğin azaldılması - Tullantıların və istehlak təzyiqlərinin azaldılması - Su çirklənməsinin azaldılması - Təbii resursların idarə edilməsi
3. Zərərə məruz qalma	<ul style="list-style-type: none"> - Ətraf mühitin sağlamlığı - Əsas məskunlaşma yerləri - Təbii fəlakətlərə məruz qalma
4. Bacarıq	<ul style="list-style-type: none"> - Ətraf mühitin idarə edilməsi - Eko-effektivlik - Özəl sektorun cavabdehliyi - Elm və texnologiya
5. Qlobal	<ul style="list-style-type: none"> - Beynəlxalq birgə səylərdə iştirak - İstixana qazı tullantıları - Normadan yüksək olan ekoloji təzyiqlərin azaldılması

Cədvəl 2-də EDİ-yə daxil edilmiş məlumat dəsti göstərilir. ESE ilə bağlı araşdırmalarda, indeks hesablanmasına daxil ediləcək ölkələrin 76 dəyişənin 45-dən aşağı olmamasının vacibliyi ifadə edilir. 45-dən çox məlumatı olan ölkələrdə hava və suyun keyfiyyəti ilə bağlı məlumatların 19 göstəricinin ölçülmüş qiymətlərinin olması məcburidir [5, s.72]. Yüksək EDİ, ölkələrin gələcək nəsillərə daha sağlam mühit buraxa bilməsini göstərir. Hələ ki, heç bir ölkə EDİ-nin bütün göstəricilərdə yüksək bal toplamamışdır. Hətta Aİ ölkələrində EDİ göstəricisi EFİ-dən aşağıdır.

4.3. Real Tərəqqi Göstəricisi

Real Tərəqqi Göstəricisi (RTG) 1989-cu ildə Redefining Progress təşkilatı tərəfindən hazırlanmışdır. Göstərici davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq cəmiyyətin iqtisadi rifahının ölçülməsi üçün ÜDM-ə alternativ hesab oluna bilər.

Çünki hesablama zamanı gəlir bərabərsizliyi, cinayət və ətraf mühitin deqradasiyası kimi müxtəlif amillərin təsirləri nəzərə alınır və xalis sosial faydaya üstünlük verilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterik olmayan RTG, Avstraliya və Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) kimi iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilir. ABŞ üçün son RTG hesablanmasında fayda kimi görünən komponentlər və ekoloji xərclər də daxil olmaqla, 24 göstərici istifadə edilmişdir.

Cədvəl 3. Real Tərəqqi Göstəricisi

Real Tərəqqi Göstəricisi	
1. Fayda kimi görülən komponentlər	<ul style="list-style-type: none"> - Yüksək şəxsi istehlak - Evdə işləməyin və ailə sahibi olmağın dəyəri - Ali təhsilin dəyəri - Könüllü işləməyin dəyəri - Uzunmüddətli istehlak mallarının istifadəsi - Magistral yolların və küçələrin istifadəsi - Xalis kapital qoyuluşu - Xalis xarici borclanma
2. Ekoloji xərclər	<ul style="list-style-type: none"> - Cinayətin dəyəri - Asudə vaxtın itirilməsi - Natamam işsizliyin dəyəri - Uzunmüddətli istehlak mallarının dəyəri - Nəqliyyat xərclərinin dəyəri - Məişət çirklənməsinin qarşısının alınması xərcləri - Avtomobil qəzalarının dəyəri - Suyun çirklənməsinin qarşısının alınması xərcləri - Havanın çirklənməsinin qarşısının alınması xərcləri - Səslə çirklənmənin dəyəri - Bataqlıq ərazilərin itirilməsi - Kənd təsərrüfatı torpaqların itirilməsi - Meşə sahəsinin itirilməsi və meşələrdə yolların zədələnməsi - Bərpa olunmayan enerji resurslarının istehlakı - Karbon qazının ziyanı - Ozon təbəqəsinin azalmasının dəyəri

Göstərici dəyəri fayda hesab edilən komponentlərin əlavə edilməsi və xərclərin çıxılması ilə əldə edilir. Bununla belə, ÜDM hesablamalarından fərqli olaraq, cinayətin dəyəri,

boş vaxt itkisi, suyun çirklənməsinin qarşısının alınması, havanın çirklənməsinin qarşısının alınması, səs-küylə çirklənmə və s. xərclər nəzərə alındığından hesablamalarda məlumat çatışmazlığı yarana bilər. Bu problemə görə RTG indiyədək yalnız ABŞ və Avstraliya üçün hesablanıb. Nəticələrdə davamlı inkişafın sosial və ətraf mühitin deqradasiyası xərclərinə görə azaldığı müşahidə edilir [5, s.82].

Postsovet dövlətləri müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi və insan inkişafı indeksləri hesablanarsa da, ekoloji inkişaf indeksinin hesablanması, ekoloji hesabatların tərtibi, bu hesabatların iqtisadi hesabatlarla inteqrasiyası statistiklərin qarşısında duran əsas tədqiqat problemlərindən biridir. Aydındır ki, baş vermiş ekoloji problemlər iqtisadçılar qarşısında yeni vəzifələr qoyur. O vəzifələrdən ən əsası ekoloji məhsullardan səmərəli istifadə, ÜDM-də ekoloji məhsulun minimumlaşdırılmasıdır. Çünki təbii ehtiyatlara qənaət edilməzsə, yeraltı və yerüstü sərvətlər gələcək nəsillər üçün mühafizə edilməzsə, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı mümkün deyildir. Hətta ən mühüm ekoloji məhsul olan ərzaq və enerji daşıyıcıları tükənər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ekoloji məhsulların təklif və tələbi (istehsalı, idxalı, ixracı, aralıq istehlakı, son istehlakı və s.) göstəricilərin keyfiyyətli statistikasını düzgün siyasətin hazırlanması üçün əsas şərtlərdəndir. Əhali sayı çoxaldıqca, dövlət büdcəsindən sosial-iqtisadi sabitliyi qorumaq üçün ərzaq və enerji daşıyıcılarına subsidiyalar verilir. Buna baxmayaraq belə tədbirlər digər tərəfdən ərzaq və enerji daşıyıcıların israfçılığına və tükənməsinə səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi kapitala, ekoloji və insan kapitalı ilə müqayisədə üstünlük verilir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatının mənfi təzadlarını da görmək lazımdır. Bu barədə Avropa ekoloji məktəbinin liderlərindən biri olan Ernst Fon Bayszekker belə demişdir: “Bürokratik sosializm ona görə dağıldı ki, o, iqtisadi həqiqətləri deyə bilmədi. Bazar iqtisadiyyatı da ekoloji həqiqətləri deyə bilməzsə, özünü və ətraf mühiti məhv edəcəkdir”.

Davamlı inkişaf konsepsiyası aşağıda verilən modellə ifadə olunur:

$$F_t(E, K, L, I) \leq F_{t+1}(E, K, L, I)$$

Burada, E - ekoloji (təbii) kapital (ətraf mühit hesablarında əks olunur);

K - iqtisadi kapital (iqtisadi və maliyyə hesablarında əks olunur);

L - insan kapitalı (insan inkişafı indeksi ilə ölçülür);

I - institusional faktordur (struktur islahatları, sahibkarlıq, adət-ənənə və s.).

Modelə baxdıqda davamlı inkişafın bazis faktorları kimi təbii kapital və insan kapitalını, daha doğrusu məhsuldar qüvvələri görürük. Məhz bunun üçün məhsuldar qüvvələr və onlardan səmərəli istifadəsi, bərpa olunması, eyni zamanda, gələcək nəsillərin istifadəsi üçün qorunub saxlanması ən başlıca strateji məqsəd kimi qalmaqdadır.

“BMT Baş Asambleyasının 2015-ci il 25-27 sentyabr tarixində keçirilən 70-ci sessiyasında və həmin vaxtda təşkil edilmiş Dünya Sammitində mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. BMT Baş Asambleyasının tövsiyyəsi əsasında Dünya Sammiti 2015-2030 - cu illər üzrə 17 məqsəd irəli sürmüş və 193 ölkə davamlı inkişafı ilə bağlı irəli sürülən bu məqsədləri həyata keçirmək üçün öhdəlik götürmüşlər” [2]. Odur ki, “Dünyamızın transformasiyası: 2030-

cu ilə dək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən formalaşan öhdəliklərlə əlaqəli dövlət orqanlarında vəzifələrin yerinə yetirilməsinin əlaqələndirilməsi məqsədilə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. “Təsadüfi deyildir ki, hazırda BMT qarşıya qoyulmuş strateji hədəflərin sayını 17-yə çatdırmaqla onun XXI əsrin əsas məqsədləri kimi bütün dünya ölkələrində tətbiqini tövsiyyə etmişdir. Fakt odur ki, artıq ən yüksək səviyyədə davamlı inkişafın zəruri hədəfləri genişlənməkdədir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq qeyd etməliyik ki, BMT-nin, o cümlədən müxtəlif beynəlxalq təşkilatların ciddi söylərinə baxmayaraq dünyada qarşıya qoyulmuş strateji hədəflərə ən yüksək səviyyədə çatmaq hələ ki, mümkün görünmür” [6, s.69].

Nəticə. XX əsrin 80-ci illərində BMT tərəfindən iqtisadi, sosial və ekoloji olmaqla, üç elementi özündə birləşdirən davamlı inkişaf baxımından ölkələrin tərəqqinin ölçülməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi gündəmə gətirilib və bu sahədə mühüm göstəriciləri özündə əks etdirən beynəlxalq indeks araşdırmaları həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə ki, ətraf mühitin sağlamlığını və ekosistemin canlılığını ölçmək üçün istifadə edilən EFİ, əsasən, insanların ətraf mühit təzyiqlərindən əziyyət çəkməsinə səbəb olan göstəriciləri ehtiva edən EDİ və fayda-xərc analizi olaraq ÜDM-ə alternativ olaraq hazırlanmış RTG ən çox istifadə olunan indeks tədqiqatlarıdır.

Faydalı sayılan komponentlərin əlavə edilməsi və məsrəflərin çıxılması ilə əldə edilən RTG cinayətin dəyəri, boş vaxt itkisi, suyun çirklənməsinin qarşısının alınması xərcləri, havanın çirklənməsinin qarşısının alınması xərcləri, səs-küy çirklənməsinin dəyəri və s. xərclər nəzərə alındığından, məlumat çatışmazlığı səbəbindən bir çox ölkələrdə hesablanı bilmədi, ancaq ABŞ və Avstraliyada hesablanı bildi. ABŞ və Avstraliyanın RTG nəticələrində bu ölkələrdə davamlı inkişafın sosial və ətraf mühitin deqradasiyasına çəkilən xərclər hesabına azaldığı qeyd olunub. Düşünülür ki, ölkəmizin davamlı inkişaf səviyyəsini yüksəltmək üçün davamlı inkişaf üçün milli hədəflər müəyyən edilməlidir. Beynəlxalq indekslərdəki göstəricilər üçün hədəf dəyərlər müəyyən edilməli və müəyyən edilmiş dəyərlərə olan məsafələrə görə həll yolları axtarılmalıdır. Beləliklə, hədəflərlə bağlı inkişafı daha rəşional şəkildə izləmək mümkün olacaq. Milli siyasətlər, stratejiyalar, qanunvericilik və Aİ standartları nəzərə alınmaqla müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaq təbii ki, yüksək xərclərə səbəb olacaq. Bu səbəbdən, müəyyən ediləcək bütün stratejiyalar və fəaliyyətlər üçün dəyərin müəyyən edilməsi və uyğun maliyyələşdirmə modellərinin planlaşdırılması vacibdir.

Beynəlxalq indekslərin məlumat toplusunun qeyri-kafi olması Azərbaycanda davamlı inkişafıla bağlı rast gəlinən digər problem kimi diqqəti çəkir. Ekoloji infrastruktur üçün çirkab su təmizləyici qurğular, bərk məişət tullantılarının utilizasiyası qurğuları və s. çirklənmə səviyyələri ilə bağlı suda hissəciklər və çirkləndirici konsentrasiyalar kimi məlumatlar və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumatlar kifayət deyil. Daimi, etibarlı və beynəlxalq standartlara uyğun məlumatların izlənilməyi bir sistem yaratmaqla mövcud vəziyyəti daha aydın şəkildə ortaya çıxarmaq və davamlı inkişaf üçün ölçülə bilən, hesabatlı və sınaqdan keçirilə bilən hədəflər yaratmaq mümkün olacaq.

Ədəbiyyat

1. Dulupçu M.A. (2000), Sürdürülebilir kalkınma politikasına yönelik gelişmeler. Dış Ticaret Dergisi, Vol.20, 46-70.
2. <https://president.az>
3. Kitchin R., Lauriault T.P., McArdle G. (2015), Knowing and governing cities through urban indicators, city benchmarking and real-time dashboards. Regional Studies, Regional Science, Vol.2, No.1, 6-28.
4. Savaş H. (2012), Tüketim toplumu çevre performans indeksi ve Türkiye'nin çevre performansının indekse göre değerlendirilmesi (Consumer society environmental performance index and evaluation of environmental performance for Turkey according to environmental). Journal of History Culture and Art Research, Vol.1, No.4, 132-148.
5. Yıkmaz R.F. (2011), Sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesi ve Türkiye için yöntem geliştirilmesi (uzmanlık tezi), TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Ankara.
6. Zeynalov Ş. (2020), Davamlı inkişaf fəlsəfi problem kimi. AMEA Davamlı İnkişafın Sosial və Fəlsəfi Problemləri (Kollektiv monoqrafiya), Bakı.